

צביקה יניר

"שבועת הדיינים": אמצעי פטור מתשלום או ברור האמת

תכן

1. הקדמה

2. התפיסה התנאית - ברור האמת

3. התפיסה התלמודית - מחלוקת אמוראים

א. סוגית "שניחם השודים"

ב. סוגית "חיפוד שבועה"

ג. סוגית "משביע עד אחד"

ד. סכום

4. מחלוקת הראשונים בחובת השבועה

1. הקדמה

לאורך הפרקים האחרונים במסכת שבועות חוזרת ועולה החקירה הידועה בתפקידה של השבועה. האם שבועה היא אמצעי פטור מתשלום שאיפשרה התורה לנתבע, וממילא, אם אינו רוצה להשבע עוברים לאפשרות השניה - המקבילה, וחייב לשלם; או שמטרת התורה היא לברר את האמת ולשם זה ניתנה השבועה, אלא שהתורה הטילה אותה על הנתבע ולכן אם אינו רוצה להשבע ולקיים את דין התורה אזו אנו "קונסים" אותו על כך וחייב לשלם.

כלומר, נקודת המוצא היא שאם אינו רוצה להשבע חייב¹ לשלם, השאלה היא האם זה ממון ממש או כעין קנס.

הנפק"מ בין שתי האפשרויות תהיה, למשל, כשאינו² יכול להשבע מסיבה שאינה תלויה בו. אם שבועה היא ברור האמת חיות וכאן אינו יכול להשבע אין סיבה לקנסו, לעומת זאת אם שבועה היא אמצעי פטור, כאן חיות ואינו יכול להשבע אין ברירה אלא לעבור למסלול השני, למסלול של ממון.

המטרה במאמר היא לחתוך את הדברים במידת האפשר ולא רק לחעלות אפשרויות בעלמא.

2.

התמיסה התנאית - ברור האמת

במדרשי החלכה וכן בתוספתא בשבועות מוצאים אנו בפירוש שקיימות שבועות של נשבעים ונוטלים מהתורה ולא רק של נשבעים ונפטרים, כפי שסוברים חבבלי והירושלמי.

במכילתא דרשב"י (שמות כ"ב,י): "אין אנו יודעים איזה ישבע ויטול איזה ישבע ויתן, ת"ל: 'ולקח בעליו ולא ישלם' כיון שקבלו בעלים שבועה חלו פטור מלשלם. יכול אף חשכיר והנגזל והנחבל, תלמוד לומר: 'בין שניחם' - פעמים שזה נשבע ופעמים שזה נשבע".

כבר מעצם האפשרות הזו, שיש גם נשבע ונוטל מן התורה מסתבר ששבועה היא ברור האמת. שחרי אם נאמר ששבועה היא תחליף לממון, אז בשלמא לגבי נתבע ניתן להבין שחייא אמצעי פטור ואם נשבע משאירים ממון בחזקתו, אבל לגבי תובע קשה מאוד לומר שלשבועה יש כח לחוציא ממון. אמנם עדיין אין כאן הוכחה ודאית, אך, לעני"ד, ניתן להוכיח זאת משבועת "שכנגדו חשוד" שגם היא שבועה דאורייתא לדעת מדרשי החלכה והתוספתא.

במכילתא דרשב"י שם, במפורש: "ומנין שכנגדו חשוד על השבועה הרי זה נשבע ונוטלו תלמוד לומר: 'בין שניחם', פעמים שזה נשבע, פעמים שזה נשבע".

וכן במכילתא דר"י שם: 'בין שניחם' - לחוציא את חירשין...לחוציא שכנגדו חשוד על השבועה".

ובתוספתא שבועות פ"ו ח"ב: "חיו שניחם חשודים - פטורים, שנאמר: 'שבועת ה' תהיה בין שניחם' - בזמן שאחד מחן חשוד, לא בזמן ששניחם חשודים".

כלומר הן המכילתא דר"י וכן התוספתא לומדות מ"בין שניחם" שכאשר שניחם חשודים פטורים משבועה, משמע שאם אחד מהם חשוד - שבועת שכנגדו היא דאורייתא.

השוני בין שבועת שכנגדו לבין שאר שבועות שנוטל מהתורה (שכיר, נחבל, נגזל) הוא בזה שזו שבועה המוטלת על התובע רק בשלב שני, בשלב הראשון היא מוטלת על הנתבע. מכאן, לעני"ד, ההוכחה לחקירה שלנו. אם שבועה היא ברור האמת ברור מדוע כשתנתבע חשוד תקנה התורה שישבע התובע, היות ואין זה משנה מבחינת ברור האמת מי ישבע. אבל אם שבועה היא אמצעי פטור מתשלום, מדוע כשתנתבע חשוד

תקנה התורה שישבע שכנגדו, הרי ברגע שנחסם מסלול אחד יש לעבור למסלול השני וצריך לשלם.

על פי המדרשים והתוספתא הנייל ניתן לומר שגם המשנה בתחילת פרק שביעי בשבועות סוברת שיש שבועות של נשבע ונוטל מהתורה, ובאור המשנה על פי זה³ יהיה כדלקמן:

"כל הנשבעין שבתורה נשבעים ולא משלמים חוץ מאלו שנשבעים ונוטלים: השכיר, הנגזל, הנחבל ושכנגדו חשוד..."

פרוש זה יפתור את שאלת הראשונים שהקשו - מדוע לא החשיבה המשנה בנשבעים ונוטלים שבועות נוספות שחן מדרבנן, כגון אלו המופיעות בסוף פרק שביעי (פוגמת כתובתה וכו'...), ושבועות נוספות משאר המקומות בשי"ס. ע"פ דברינו התשובה ברורה - היות והמשנה מנתה את אלו שחן מהתורה בלבד. (הסיבה שהראשונים לא פרשו כך היות וגם בבבלי וגם בירושלמי מפורש שאלו הן שבועות מדרבנן).

לסכום: הנראה מהמקורות הנייל שבתפיסה התנאית שבועה היא ברור⁴ האמת, ולכן בחשוד תקנה התורה "שכנגדו ישבע ויטול", וגם במשנה בשבועות ניתן להסביר ששבועת שכנגדו היא מהתורה, וא"כ אין שום מקור תנאי מפורש הקובע ששבועות התורה הן על הנתבע בלבד.

3. התפיסה התלמודית - מחלוקת אמוראים

א. סוגית "שניהם חשודים"

במשנה בשבועות פ"ז מ"ד מופיעה מחלוקת בין ר"מ לר' יוסי במקרה ששניהם חשודים על השבועה. לדעת ר' יוסי יחלוקו, ולדעת ר"מ חזרה שבועה למקומה (ע"פ הגמרא שהחליפה את הדעות). הגמרא שם מ"ז, א' מביאה שרב נחמן עשה מעשה כר' יוסי, ומשמע שפסק כמותו. בדעת ר"מ מביאה הגמרא שתי אפשרויות: אפשרות ראשונה היא רבותינו שבבבל - רב ושמואל הסוברים ש"למקומה" חכוונה לסיני, ואין כאן לא שבועה ולא פרעון (רש"י), והאפשרות השניה היא דעת רבותינו שבא"י - ר' אבא ש"למקומה" חכוונה למחויב לה, ומתוך שאינו יכול החשוד הראשון (הנתבע) לחשבע - ישלם.

בהמשך מביאה הגמרא ברייתא לשיטת ר' אבא, והגמרא מתרצת שרב ושמואל סוברים כברייתא אחרת חלומדת מאותו פסוק שהביאה הברייתא הראשונה לימוד אחר.

מ"מ העולה משם שרב ושמואל חלקו על ר' אבא לא רק בששניחם חשודים אלא גם במקרה שהנתבע מודה במקצת ולגבי השאר טוען איני יודע, וגם שם ר' אבא סובר מתוך שאינו יכול לחשבע משלם, ורב ושמואל סוברים שחזרה שבועה לסיני ואין כאן לא שבועה ולא פרעון.

אותה מחלוקת נמצאת גם בירושלמי פ"ז ח"ד: "רב הושעיה... בשם רבנין דתמן (בבל): חזרה שבועה לסיני, ר' יוחנן בשם ר' ינאי: חזרה שבועה לבעלן. מאן דאמר חזרה שבועה לסיני כמי שאין כאן עדות המוציא מחברו עליו הראיה, ומאן דאמר חזרה שבועה לבעלן ממה דהוא גברא חשוד ולא יכיל משתבע לי קום שלים ל"י.

בבאור הסוגיה נחלקו הראשונים. מה שברור לפי כולם שקיימת מחלוקת קיצונית בין רב ושמואל לבין ר' אבא לא רק כששניחם חשודים, אלא בכל מקרה שאין הנתבע יכול לחשבע (חמישים ידענא וחמישים לא ידענא ונסכא דר' אבא) כדמוכח מהגמרא.

נחלקו הראשונים איך להסביר את שיטת רב נחמן אליבא דר' יוסי. האם היא דעה שלישית מחודשת וסבר שבכל המקרים יחלוקו (כולל חמישים ידענא וחמישים לא ידענא ונסכא דר' אבא), וזוהי דעת הר"ף, הרמב"ן, הרמב"ם, הר"י מגאש ורב האי, או שהיא בנויה בעקרון על סברת ר' אבא (ר"ת), או שהוא בנוי בעקרון על סברת רב ושמואל (ר"מ⁵ בר יוסף).

כלומר הן לר"ת והן לר"מ בר יוסף רק בשניחם חשודים סבר רב נחמן שיחלוקו אך בחמישים ידענא וחמישים לא ידענא ונסכא דר' אבא סבר או כר' אבא (ר"ת), או כרב ושמואל (ר"מ בר יוסף).

אם נבחן את מחלוקת רב ושמואל עם ר' אבא נראה שחם חלקו בדיוק בחקירה שלנו.

רב ושמואל סוברים שמדין תורה אם לא יכול לחשבע פטור מלשלם, ואת דבריהם ניתן להסביר רק אם שבועה היא ברור האמת, ולכן אם לא יכול לחשבע אין קונסים אותו. לעומת זאת ר' אבא סבר מתוך שאינו יכול לחשבע משלם, כלומר שבועה היא אמצעי פטור מתשלום, ואם הנתבע אינו יכול לחשבע זו בעיה שלו וחייב לשלם היות וזו האפשרות שנתרה. (עיין בהקדמה שם הוזכרה נפק"מ זו).

חסבר רב נחמן תלוי בשיטות הראשונים הנ"ל. אם הוא בנוי על סברת רב ושמואל (ר"מ בר יוסף), אז סברתו היא ששבועה היא ברור, ואם הוא בנוי על ר' אבא (ר"ת), אז שבועה היא אמצעי פטור. לגבי האפשרות השלישית שהוא דעה עצמאית לא ברור איך

הוא תופס את תפקיד השבועה שהרי סבר שכל מקום שאינו יכול לחשבע יחלוקו.

ב. סוגית "חיפוד שבועה"

הגמרא בשבועות מ"א, א' מביאה מחלוקת בין מר בר רב אשי לסתמא דגמרא. מסתמא דגמרא עולה שבשבועה דאורייתא לא הופכים שבועה, ולדעת מר בר רב אשי גם בשבועה דאורייתא הופכים שבועה. בהמשך מביאה הגמרא נפק"מ נוספת בין שבועה דאורייתא לשבועה דרבנן - שבשבועה דאורייתא תקנו בחשוד שכנגדו ישבע ויטול, ובשבועה דרבנן לא תקנו היות ו"תקנתא לתקנתא לא עבדינן". נראה לומר שמחלוקת מר בר רב אשי עם סתמא דגמרא תלויה בחקירה שלנו. מר בר רב אשי תפס את השבועה כברור האמת שהתורה חטילה על הנתבע, ולכן אם הנתבע רוצה להעבירה לתובע והני"ל מוכן לחשבע אין שום סיבה שחכמים ימנעו זאת ממנו, שהרי מאי נפק"מ מי הוא זה שמברר את האמת. לעומת זאת סתמא דגמרא סוברת שבבועה היא אמצעי פטור שנתנה התורה לנתבע, ולכן לא שייך להעבירה לתובע וכל שאינו רוצה לחשבע ישלם, ולכן אפילו אם התובע מכובד לחשבע מסתבר שלא יוכל (ר"י⁶ שמואל ב"ר חפני גאון).

על פי הסבר זה בסתמא דגמרא, קשה מהמשך הגמרא שבחשוד לכו"ע תקנו שכנגדו ישבע ויטול, שהרי אם שבועה היא אמצעי פטור שנתנה התורה לנתבע אין שייכות בינה לבין התובע ומדוע ישבע ויטול !!

החסבר לזה הוא שכאן חכמים אולצו לתקן שבועת שכנגדו למרות שזו שבועה מחודשת לא כעין דאורייתא, שהרי אחרת כל אחד ילוח לחשוד ואח"כ יתבע ממנו יותר והחשוד יצטרך לשלם היות ואינו יכול לחשבע.

אם חסברנו למחלוקת נכון, יוצא שגם פסיקת החלכה היא עקבית. במחלוקת רב ושמואל עם ר' אבא, כמעט כל הראשונים, ולמעט⁷ רב האי (פסקו עקרונית כסברת ר' אבא, שמתוך שאינו יכול לחשבע משלם, וכן כאן בחפוד שבועה פסקו אותם ראשונים כסתמא דגמרא שלא הופכים שבועה. (מעניין שרב האי שלא פסק כר' אבא אלא פסק שתמיד יחלוקו פוסק כאן (כפי שמובא בתוס'⁸ בשמו) כמר בר רב

אשי שהופכים שבועה. אלא שבמשפטי שבועות⁹ לרב האי משמע שלא
פסק כמר רר רר אשין

חשוב להעיר שמסוגיה זו של היפוך שבועה אין לחביא ראייה
מוחלטת, היות ומשמע בראשונים שכל ענין היפוך שבועה הוא
מדברי¹⁰ חכמים, ובדרבנן משמעות השבועה יכולה להשתנות, ויתכן
שהסברא אם לחפוך או לא לחפוך אינה תלויה כלל בתפקיד השבועה
מהתורה, וכל דברנו אלו הם בערבון מוגבל על סמך הכלל חנקוט
בד"כ ש"כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון".

ג. סוגית "משביע עד אחד"

הגמרא בשבועות ל"ב, א' מביאה מחלוקת תנאים במשביע עד אחד אם
הוא חייב או פטור (היינו חשביע עד שאינו יודע לו עדות ממון
והתברר אח"כ שידע לו עדות). מסקנת הגמרא שהמחלוקת של התנאים
תלויה בשאלה האם דבר הגורם לממון כממון דמי או לא. למרות
שבמבט ראשוני מצטלצל מהגמרא ששבועה היא בעצם תחליף לממון,
ברור שאין לחביא ראייה מכאן לחקירתנו לצד ששבועה היא אמצעי
פטור, שהרי כבר הקדמנו שגם אם שבועה היא ברור האמת אם לא
רצה חייב לשלם כעין קנס (כמובן אין זה קנס במובן חרגיל -
שהרי יתכן שחייב), וא"כ אין ראייה לשום צד.

ד. סכום

בחקירה שלנו קיימת מחלוקת אמוראים. רב ושמואל (בבלי) ורב
הושעיה (ירושלמי) סוברים ששבועה היא ברור האמת, לעומת זאת
ר' אבא (בבלי), ר' יוחנן ור' ינאי (ירושלמי), סוברים ששבועה
היא אמצעי פטור מתשלום (וכך נפסק גם לחלכה).

יתכן שגם מר בר רב אשי וסתמא דגמרא בדף מ"א, א' חלקו בחקירה
זו.

הסבר דעתו של רב נחמן תלוי בשלוש האפשרויות בראשונים
דלעיל.

4. מחלוקת הראשונים בחיוב השבועה

קיימת מחלוקת מפורסמת בין הרמב"ם לרמב"ן לגבי המצוה להשבע. לדעת הרמב"ם בחלכות שבועות פ"א ה"א, וכן בספר המצוות¹¹ מצות עשה ז', שכשבי"ד פסקו שצריך להשבע אז מצות על חנתבע להשבע, ודעת הרמב"ן בהשגתו שם שאין זו מצוה אלא רשות בלבד והתורה חידשה ב"ובשמו תשבע" שאין איסור להשבע.

מהרמב"ן נראה בברור שהשבועה היא אמצעי פטור מתשלום, שהרי אם מטרת התורה לברר את האמת קשה לומר שברור האמת הוא רשות בלבד. לעומת זאת ברמב"ם ניתן לחסביר את שתי האפשרויות. אם שבועה היא ברור האמת, ברור מדוע מצוה להשבע היות וזו מטרת התורה, וגם אם שבועה היא אמצעי פטור, ניתן לומר שלמרות שישנם שני מסלולים שיכול הנתבע לבחור בהם, מעדיפה התורה את המסלול של שבועה. מכל מקום, מבחינת פסיקת החלכה כבר הזכרתי שנפסק בעקרון כר' אבא ששבועה היא אמצעי פטור, וא"כ אין מכאן קושיח לא על הרמב"ן ולא על הרמב"ם.

- 1 שבעות ל"ט, א' "אם אמר איני נשבע פוסרין אותו מיד".
- 2 לקמן יוכח שנהלקו האמוראים בנפק"ם חזו.
- 3 ח"שערי שבתות" בשער השלישי מזכיר מישחו שפרש כן, ודוחה אותו ע"פ הגמרא.
- 4 למרות שהגמרא בשבעות מ"ז, א' מביאה ברייתא לשיטת ר' אבא הסובר כפי שיוכח לקמן, ששבעה היא אמצעי פטור מתשלום, אין שום ראייה מחברייטא נגד דברנו, היות והגמרא למדח את חברייטא שלא כפשטח. לשון חברייטא: "שבעות ה' תחיה בין שניחם - ולא בין חורשיין". ולשון הגמרא: "חיכי דמי אילמא דאמר ליה - מנח לאבא ביד אביך, ואמר ליה חמישים אית ליה חמישים לית ליה. מה לי הוא ומה לי אביו! אלא לאו דאמר ליה - מנח לאבא ביד אביך, אמר ליה חמישים ידענא וחמישים לא ידענא. אי אמרת בשלמא אביו כחאי גונא מחייב, אצטריך קרא למפטר גבי יורשים, אלא אי אמרת אביו כחאי גונא נמי פטור קרא גבי יורשין למה ליו".
- הגמרא מכח הסברא "מה לי הוא מה לי אבוח" מוכיחה שתברייטא מדברת במקרה שאבא אינו יכול לחשבע, ואם היה חי חייב לשלם - וחתורה פטרה את חורשים וזה מסתדר רק לפי ר' אבא, הסובר שמתוך שאינו יכול לחשבע משלם. אבל פשט חברייטא מורה שלא כגמרא, דחיינו שחתורה פטרה את חורשים כדי ללמד שלא אופרים מה לי הוא מה לי אביו! והראיה - מהמכילתא דר"ש שחוכחנו לעיל שהיא סוברת ששבעה היא ברור האמת (מכח הפטור לחשבע כשניחם השודים), ובאותו משפט שפטר את שניחם השודים מביאה המכילתא גם את חלימוד של חברייטא מהגמרא "בין שניחם - לחוציא את חורשין, לחוציא שכנעו חשוד על השבעה".
- 5 מוזכר בבעל המאור דף ל"א, א' מדפי חר"ף.
- 6 מופיע בשלטי גבורים דף כ', א' מדפי חר"ף, חר"ף חלק עליו וסבר שאם שניחם רוצים לכו"ע מהמכיס גם בשבעות התורה.
- 7 "משפטי שבעות" חלק שני שער ד' ע"ס ס"א, ס"ב.
- 8 ד"ח "ולמר בר רב אשי".
- 9 חלק ראשון שער שבעות חיסת עמוד מ"ג.
- 10 למשל התוס' בדף מ"א, א' ד"ח: "ולמר בר רב אשי" אבל גבי שבעות דאורייתא למה לחם לתסו שיכול לחופכח".
- 11 עיין שם בהערת הרב קטאה שדחה אפשרות אחרת לחבנה בפשט חרמבי"ם.